

Upplands tidiga prosterier – argument i en kunglig prestigekamp

Av Christian Lovén

1. Den äldre medeltidens prostar

I den internationella kyrkan användes titeln prost (*præpositus*) inom kloster och domkapitel.¹ Speciellt för norra Europa var att den också användes om proster som skötte en del av biskopens administration ute i stiftet. Det handlade främst om att uppbära inkomster och att döma i kyrkliga mål.

När svenska och danska prostar dyker upp i källorna på 1100-talet benämns de ibland efter sitt förvaltningsområde, ibland efter sin kyrka. Det är egentligen osäkert om varje prosteri hade en särskild kyrka som säte för prosten, men inga belägg finns för att man växlade. Förvaltningsområdena var stora, och särskilt de tidiga prostarna framstår som mäktiga.

På 1200-talet och framåt avvecklades de flesta gamla prostämbetena, ofta genom att de förenades med kanonikat vid domkyrkorna. Istället skapades nya prosterier som bara omfattade ett härad eller hundare i Sverige. Den senare typen av prost hade långt mindre makt, och ämbetet var oftast inte knutet till någon viss kyrka i prosteriet.

2. Upplands tre storprosterier

I det skriftliga källmaterialet framträder en tidig indelning av landskapet Uppland i tre prosterier.² Indelningen övertogs från de tre folklanden Attundaland, Tiundaland och Fjädrundaland (namnen betyder »åttahundland« o.s.v.). Prostarna residerade i

Upplands tre äldsta städer Sigtuna, Östra Aros (nuvarande Uppsala) och Enköping (fig. 1). En egendomlighet är att Attundalandsprostens Sigtuna inte låg i Attundaland utan på andra sidan gränsen till Tiundaland, i Håbo hundare. Det är i själva verket osäkert om Attundaland låg under prosteriorganisationen före 1278 (se nedan).

Första belägget är från 1164-67, då ett brev bevittnas av *Johannes prepositus de sictionia*. *Walterus prepositus de enescopinge*. *Ricardus prepositus de arusia*.³ I början av 1190-talet bevittnar »alla prostar i riket« en kungligt gåvobrev.⁴ En dansk källa från mitten av 1200-talet omtalar under 1220 Gaufred, prost vid S:t Per i Sigtuna (*prepositi sancti Petri Siktune*).⁵ Prostarna i Aros och Sigtuna nämns 1232.⁶ Tiundalands och Fjädrundalands prosterier är belagda 1244 (se nedan).

Efter att Uppsala domkyrka fick ett domkapitel 1247 förvandlades de tre prostämbetena till kanonikat. 1244 års Tiundalandsprost, Björn, betecknades 1247 som domprost.⁷ På 1270-talet lades Enköpingsprosteriet under dekanatet, och Sigtunaprosteriet blev omkring 1280 archidiakonat.⁸

3. Kyrkorna

Bara två av prosterikyrkorna är bevarade.

Sigtuna hade minst sju kyrkor under medeltiden, men lyckligtvis anger en av källorna att det var *S:t Per* som var prostkyrka 1220.⁹ *S:t Per* är en av Sveriges

Fig. 1. Upplands folkland och de tre tidiga städerna. Kartunderlag Bonnier 1887.

mest välkända ruiner. Den består av kor och transept med absider och ett långhus med två kvarstående pellarbaser.¹⁰ Den har ett högt torn över korsmitten och rester av ett västtorn (fig. 2).

Koret, transeptet och östra delen av långhuset är äldst. Ursprungligen tycks man ha planerat en längre kyrka med ett brett västtorn, men bygget lämnades oavslutat. En tillfällig västvägg av trä måste ha funnits. Senare byggdes det nuvarande västtornet, och valv förbereddes i långhuset. Västtornet har dubbeltrappor upp till en kammare. Arrangemanget liknar kontinentala västverk och några påkostade västläktare i skandinaviska kyrkor. Kammaren på andra våningen hade dock ingen öppning mot långhuset.¹¹

Allt är romanskt, men dateringen av den äldsta delen är mycket osäker. Äldre forskning såg S:t Per som en av landets första stenkyrkor, kanske byggd redan i slutet av 1000-talet. En senare datering är dock fullt möjlig. Västpartiet kan genom dendrodatering av en kvarsittande formbräda i valvet dateras till efter 1211, troligen 1220-talet.¹² Valv slogs sist i byggprocessen, och västpartiet kan ha påbörjats decennier tidigare. Kyrkan blev således färdigbyggd under prosteritiden, men koret och transeptet byggdes troligen före prostens uppdykande i källorna på 1160-talet. S:t Per tycks ha anlagts med annat syfte än att vara prostkyrka. Att den inte hade samma dedikation som de andra två (se nedan) pekar i samma riktning. Sigtuna

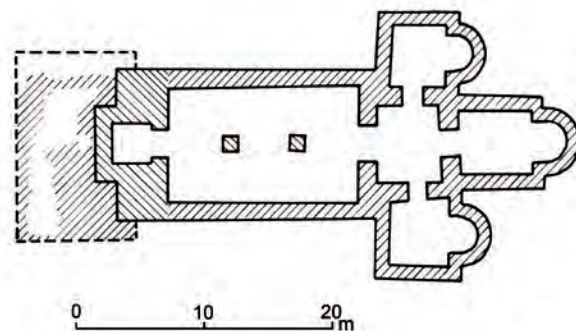

Fig. 2. S:t Pers kyrkoruin i Sigtuna. Vy från sydöst och plan. Foto CL, plan omrítad efter Redelius 1975.

är belagt som biskopssäte från 1060-talet till 1134.¹³ På grund av arkitekturen har man allmänt antagit att Sigtunas domkyrka var S:t Per, men belägg saknas och andra alternativ finns.¹⁴ Det är givetvis lockande att dra in det oavslutade långhuset i diskussionen: bygget kanske avstannade därför att biskoparna försvann. Tanken att S:t Per var biskopskyrka bör inte avfärdas.

Då S:t Pers kyrka dyker upp i källorna första gången 1220 är den i prostens hand, och inget motsäger att den var så redan på 1160-talet. Det skulle betyda att man fick överta ett oavslutat kyrkbygge, och Sigtunaprostens kyrka måste ha varit delvis av trä i kanske ett halvsekel. Att man inte fullbordade kyrkan genast kan ha haft ekonomiska orsaker. Även i Enköping förefaller bygget av den stora prostkyrkan ha dröjt.

Enköping hade tre medeltida kyrkor, S:t Olov, S:t Ilian och Vårfrukyrkan. S:t Olov är bara dokumentariskt belagd, men inget tyder på att den var arkitektoniskt märklig. S:t Ilian var en ordinär absidkyrka. *Vårfrukyrkan* var däremot en av Sveriges större roman-

ska kyrkor (fig. 3). Den överträffades av domkyrkan i Gamla Uppsala och cisterciensernas klosterkyrkor men hade ungefär samma dimensioner som de största kungsgårdskyrkorna.¹⁵ Man behöver inte förutsätta att prostkyrkor skulle se ut på ett visst sätt, men den avvikande storleken och egendomligheter i sockenstrukturen (se nedan) gör att inga tvivel finns om att det var Vårfrukyrkan som innehades av prosten.

Av den romanska kyrkan återstår långhuset och stora delar av transeptet.¹⁶ Materialet är gråsten, utan inslag av tegel. Utgrävningar har påvisat murar i korsmitten, och troligen har kyrkan haft ett centraltorn. Däremot fanns inget västtorn. Båda transeptarmar har spår efter absider, och ingenting motsäger att kyrkan hade den vanliga planen med korabsid. Kyrkan byggdes knappast före 1150, och den kan vara från 1200-talet. Det verkar stå helt klart att den är byggd som prostkyrka redan från början.

Enköpings Vårfrukyrka har en anmärkningsvärd placering, på änden av en grusås ovanför staden och

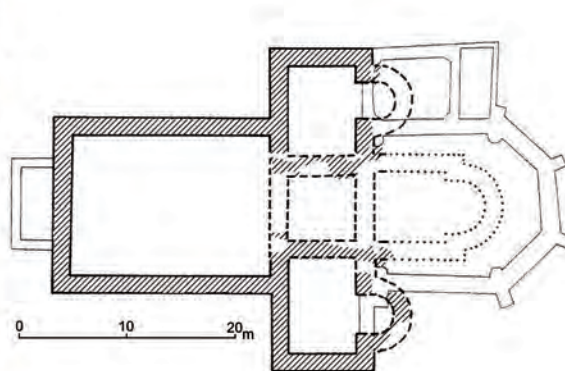

Fig. 3. Vårfrukyrkan i Enköping. Vy från nordväst och plan. Foto CL, plan omritad efter Bonnier 1984.

de andra kyrkorna, synlig på långt håll. Knappast någon av Sveriges medeltidskyrkor har ett lika dominerande läge.

Östra Aros, nuvarande Uppsala, hade tre sockenkyrkor, Trefaldighetskyrkan, S:t Per och Vårfrukyrkan. Tiundalandsprosten hade 1247 förvandlats till domprost, och 1278 betecknas domprosten som kyrkoherde vid Vårfrukyrkan.¹⁷ Det är ett starkt indicium för att *Vårfrukyrkan* var den gamla prostkyrkan. Även uteslutningsmetoden pekar i samma riktning. Trefaldighetskyrkan hörde säkerligen till kungsgården.¹⁸ S:t Per byggdes inte förrän i slutet av 1200-talet.¹⁹

Vårfrukyrkan revs på 1500-talet, men det ungefärliga läget framgår av en skriftlig källa. Gravar och ett murhorn har påträffats vid utgrävningar. Emellertid finns klara tecken på att kyrkan flyttades under andra hälften av 1300-talet och att den tidigare låg nära Gamla Torget.²⁰ Om denna den första kyrkan vet vi egentligen bara en sak: av ett dokument från 1231 framgår att den låg på kungens mark.²¹ Här kunde anmärkas att detta inte behövde ha gällt då kyrkan byggdes, att det kan ha handlat om förbrutet gods. Emellertid finns flera tecken på att hela staden låg på ursprungligen kunglig mark.²² För Vårfrukyrkan finns en tidig godsförteckning. Påven utfärdade 1221 ett skydds brev där kyrkan har över fyra mark(land) jord.²³ Det kan jämföras med sockenkyrkan Vallentuna i Uppland, som i början av 1200-talet hade drygt ett mark(land) jord.²⁴

Minst två av prostkyrkorna hade en påkostad arkitektur. S:t Per i Sigtuna hade säkerligen byggts med annat syfte, men det var under prosteritiden kyrkan fick ett västtorn med tornkammare. Vårfrukyrkan i Enköping var en av dåtidens största kyrkor.

Som kommer att framgå nedan var Enköpingsprosten den som hade minst inkomster, men han

hade en jättekyrka. Det är inte troligt att Vårfrukyrkan i Östra Aros var lika stor, och i Sigtuna verkar det bara ha handlat om att färdigställa en kyrka. Enhetlighet vore väl inte att förvänta, men en bra förklaring till dessa skillnader är svår att finna. Det tycks ha dröjt innan prostarna kom igång med sina kyrkbyggen, och kanske hade de hushållat med sina inkomster på olika sätt. Att Vårfrukyrkan i Enköping kunde bekostas enbart av prosteriets inkomster är inte säkert, utan fromma gåvor kan ha bidragit till bygget. De tre prostkyrkorna kanske drog till sig gåvor i olika utsträckning.

4. Prostpenningen

Prostarna hade en särskild inkomst från varje bonde. 1244 åtog sig Tiundalands och Fjädrundalands menigheter en ökning av underhållet till sin prost. Två penningar årligen skulle erläggas av varje bonde som bodde i Fjädrundaland (*quilibet rusticus fjadrundaland inhabitans*) och av varje invånare i Tiundaland (*singulis decem provinciarum habitatoribus*).²⁵ Skillnaden »bonde« – »invånare« betyder knappast att pålagan var tyngre i Tiundaland: 1344 anges att även i Tiundaland togs avgiften upp av varje bonde. Avgiften till prosten Björn i Östra Aros är även belagd 1247 och kallas då skatt, *censum*.²⁶

Någon motsvarande avgift från Attundaland finns inte i de tidiga beläggen. 1278 riktar sig kung Magnus Ladulås till Attundalands invånare med följande formulering: »Eftersom vi låter upprätta ett prosteri hos er, såsom man sedan länge brukat göra i andra (folk)land i vårt rike, beordrar vi med fasthet er alla att ni till prosten, som skall inrättas för er, årligen och välvilligt skall betala så mycket som invånarna i angränsande (folk)land har brukat betala.«²⁷ Här utsägs klart att prosteriet är nyinrättat, men prostar

i Sigtuna är belagda tidigare. Förklaringen skulle kunna vara att Sigtunaprosteriet hade råkat i förfall och stått obesatt. 1244 års dokument om prostavgiften handlar bara om de två andra folklanden, vilket är en osäker indikation på när förfallet hade inträtt. Att döma av dendrodateringen inträffade detta ungefär vid samma tid som S:t Pers kyrka blev färdigbyggd, vilket är egendomligt. Möjligen var det Sigtunas läge utanför Attundaland som hade lett till svårigheter, men allt måste bli spekulationer. Att avgiften från början hade betalats även i Attundaland är fullt möjligt, men det går inte att bevisa.

En alternativ förklaring är att vi har missletts i vår jakt på systematik och okritiskt gjort kombinationen tre prostar – tre folkland. Sigtunaprosten är belagd tre gånger fram till 1232, men ingenstans anges att han var Attundalandsprost. För de andra två prostarerna är kopplingen till folklanden tydlig, och det är i dessa två vi har belägg för penningavgiften 1244. Först 1278 omtalas Attundalands prosteri när det upprättas av kung Magnus, och Sigtuna nämns inte i dokumentet. Vid denna tid hade storprosterierna upphört, och syftet med upprättandet av Attundalands prosteri måste ha varit att med de andra folklanden som mönster skapa en ny inkomst: omkring 1280 lades prostpenningen under archidiakonaten vid Uppsala domkyrka.²⁸ En möjlig slutsats är att Sigtunas prostar inte hade någon koppling till folklandsindelningen. I Uppland fanns 1220 en fristående prost i Hagby kyrka i Tiundaland. Han var ledare för ett kollegiatkapitel, en klosterliknande sammanslutning, men hade knappast något administrationsområde.²⁹ Ingenting i källorna eller arkitekturen tyder dock på att S:t Per skulle ha varit en kollegiatkyrka. Sannolikt var det tänkt att Sigtunaprosten skulle ha samma ställning som de övriga, och från början kan han ha haft det.

Avgiften två penningar från varje bonde i de tre folklanden finns belagd 1344, då den kallas *male*.³⁰ Ordet betyder »överenskommen avgift«. ³¹ Den tycks ha försvunnit någon gång under senmedeltiden.³² En trolig orsak är att med myntförsämringen fick de två penningarna allt mindre reellt värde.

Denna penningavgift är inte belagd förrän minst åtio år efter att prosterierna hade inrättats. En forskare ser 1244 års beslut som ett förarbete till upprättandet av domkapitlet, som skapades 1247.³³ I dokumenten anges att det handlar om att öka underhållet (*prebendam sui prepositi ampliari resp. augendis prouentibus*). Det kan vara en allmän formulering, med innebörden att prostarerna hade inkomster men att de nu dessutom fick en ny penninginkomst. Betydelsen kan också vara specifik, att man nu ökade en befintlig pålaga. Beloppet två penningar tyder på att det var detta som skedde. Pålagan avviker från de vanliga skatte- och bötessatser vi känner till: där är de vanliga talen ett, tre eller sex för de låga beloppen. Sannolikt hade bönderna tidigare erlagt en penning (jfr nedan om Strängnäs stift). Pålagan skulle därigenom haft samma storlek som Peterspenningen, som infördes eller snarare återinfördes 1153 i Sverige.³⁴

Det finns inga belägg för att folklandsprostarerna hade denna inkomst redan då de dyker upp i källorna på 1160-talet. Som kommer att framgå nedan hade de dock inga andra kyrkliga inkomster, vilket gör det lockande att se penninggåvan som samtida med prosteriindelningen.

Ett problem möter denna datering: ingen myntning är känd i Mälardalen förrän omkring 1180. I Västergötland hade präglats mynt sedan 1140-talet, men inga fynd har gjorts som skulle kunna tyda på en spridning till Uppland.³⁵ Inte heller tycks utländska mynt ha varit vanliga vid denna tid.³⁶ Problemet är

det samma för Peterspenningen, som tycks ha samlats in lika tidigt i Mälardalen som i Götalandskapen. En myntning i Uppland före 1180-talet kan dock inte uteslutas: många mynttyper är bara belagda i enstaka exemplar, och ett skattfynd skulle kunna ge helt nya kunskaper.³⁷

Hur många bönder som fanns i folklanden vet vi inte. Om avgiften motsvarade Peterspenningen skulle det gå att ange ungefär hur stora inkomster den gav. För åren 1333-1350 finns Peterspenningens summor redovisade. Tiundaland gav årligen omkring 24 mark penningar, Attundaland omkring 20 och Fjädrundaland omkring 12. Det är emellertid möjligt att beloppet vid denna tid var en schablon, beräknad på att varje hundare idealt innehöll 120 bönder, men det är också möjligt att myntförsämringen hade gjort att den ursprungliga enda penningen nu hade blivit fyra penningar.³⁸ Som en grov fingervisning om prostavgiftens storlek torde dock Peterspenningen fungera. Summorna kan jämföras med det godsinnehav Mariakyrkan i Östra Aros hade 1221, som nominellt skulle ge drygt fyra mark silver i årlig avkastning. Avgiften tycks ha givit större inkomster än godsen.

Myntförsämringen gjorde att det verkliga värdet av penningen sjönk.³⁹ Myntens sjunkande silverhalt motverkades utan tvivel av en viss befolkningsökning, men effekterna av myntförsämringen var säkerligen större. Den sjunkande silverhalten kan ha varit ett motiv till en höjning av prostarnas underhåll 1244.

Om penningavgiften till Upplands prostar var införd på 1160-talet kan den ha föregått tiondet. Det är oklart när tiondet blev etablerat i Sverige: säkra belägg finns först från slutet av 1100-talet.⁴⁰ I sak spelar dock inte denna fråga här någon stor roll. Före tiondet bestod prästernas inkomster, förutom eventuella godsintäkter, av ersättningar för varje kyrklig för-

rättning, som dop och begravning.⁴¹ Upplands prostkyrkor ingen själavård (se nedan), och prostarna fick därför varken tionde eller förrättningsavgifter.

Ärkestiftet omfattade även hela Norrland, men ingen penningavgift till prostarna är belagd där, och för övrigt inte heller Peterspenningen.⁴² Däremot fanns en motsvarighet på nära håll, i Strängnäs stift, och här hade pålagan namnet prostpenning. Stiftet hade fyra storprosterier. 1348 betalade två hundaren, Selebo och Åker, *prostapänning* till Strängnäsprosten. Pålagan har ytterligare belägg, och den försvann 1485.⁴³ Prosteriet omfattade även andra hundaren, men varken från dem eller från övriga stiftet finns några belägg. Bristen på andra omnämmanden motsäger tanken att hela stiftet hade betalat prostpenning. Man kan observera att de två hundaren det handlade om låg vid Mälaren, med Uppland på andra sidan vattnet. En lokal påverkan är därför tänkbar. Att det tycks röra sig om en enda penning i avgift stärker tanken att detta var den ursprungliga avgiften i Uppland. Det kan också betyda att den sörmländska avgiften var införd före 1244, året då största delen av Uppland ökade prostarnas underhåll till två penningar.

I Västergötland uttogs en prostgåva eller prostskäppa, men den är inte intressant här. Västergötland hade inga tidiga prostar, och prostskäppan skapades efter 1220 som inkomst för domkapitlet.⁴⁴ I Århus stift i Danmark finns från senmedeltiden belägg för prostavgifter som togs ut i jordbruksprodukter.⁴⁵ De erlades emellertid av sockenkyrkorna, inte som extra pålagor på bönderna, och de har därför ingen likhet med Upplands prostpenning. Jag har utan resultat försökt finna avgifter till kontinentens motsvarighet till prostarna, archidiakonerna och landsdekanerna, men sökandet skulle gå att fördjupa.

Så långt jag kan överblicka materialet var prostpenningen bara genomförd i Uppland. Den fanns också i ett mindre område i ett annat stift, men området gränsar till Uppland.

5. Prostkyrkornas avsaknad av socken

Penningavgiften från varje bonde var ett av två särdrag som skiljde ut de uppländska prostkyrkorna. Det andra var att de saknade socken.

Den som först påpekat detta är Ann Catherine Bonnier i sin redogörelse för Enköping i *Sveriges kyrkor* (1984). Upptäckten har dock inte fått något genomslag i senare forskning.

S:t Ilians romanska kyrka, en av de två andra kyrkorna i Enköping, revs mot slutet av 1200-talet. En ny kyrka byggdes på samma plats, men ersättaren verkar inte ha byggts omedelbart. 1323 hade Vårfrukyrkan (prostkyrkan) och S:t Ilian gemensam kyrkoherde, och ärkebiskopen anger att S:t Ilian inte kunde försörja en präst. 1548 sammanslogs Vårfrukyrkan med S:t Ilian, och av terminologin framgår att den förstnämnda fram till dess hade varit landsförsamlingens kyrka medan S:t Ilian var stadsbornas.⁴⁶ Som tidig stadskyrka borde S:t Ilian ha haft en landsförsamling (se nedan om Östra Aros), och Bonnier finner att Vårfrukyrkan hade fått överta en del av S:t Ilians församling i samband med att det gamla storprosteriet avvecklades. Hon konstaterar att »liksom domkyrkorna torde prostkyrkan inte ha haft någon stationär församling«. ⁴⁷ Tolkningen stöds av att inga romanska gravmonument har påträffats vid Vårfrukyrkan och att dopfunten är från omkring 1300.⁴⁸

Klara indicier i samma riktning finns hos de två andra prostkyrkorna.

S:t Pers socken nämns första gången 1298, och den omfattade området nordväst om Sigtuna. Här lig-

ger byn Killinge, och 1257 fanns en socken *Killingj*. Belägget är pålitligt, och den gård som anges ligga i Killinge socken hör sedan till S:t Pers socken.⁴⁹ Slutatsen blir att Killinge kyrka lades ned efter 1257 och att S:t Per fick överta dess sockenterritorium.⁵⁰ Det kan givetvis inte uteslutas att kyrkan tidigare hade en socken inom staden, men inga belägg tyder på det. Vidare har inga tidiga gravar påträffats vid S:t Pers kyrka.⁵¹ Platsen där ruinen ligger är så uppfylld av sten att begravingar knappast ingick i planerna då kyrkan byggdes.⁵² Ett möjligt fundament till en dopfont grävdes fram 1971, men det överlagrades av västtornet och hörde alltså till kyrkans äldre skede.⁵³

Vårfrukyrkan i Östra Aros hade en socken inom staden. Här låg även S:t Pers kyrka, och bådas socknar var begränsade till den del av staden som låg öster om ån. Dokumenten handlar som regel om gåvor till kyrkorna, och sockenterritorierna går inte att fixera. Vårfrukyrkan framträder som en ordinär kyrka vid ärkebiskopens visitationer i början av 1300-talet, 1316 nämns prästgården och 1344 själva socknen.⁵⁴ 1343 är Vårfrukyrkan dubbelt så högt taxerad som S:t Per.⁵⁵ I slutet av medeltiden sammanslogs tydligen de två socknarna, eftersom hela staden öster om ån på 1530-talet anges höra till S:t Pers socken.⁵⁶ Ett tecken på att Vårfrukyrkans ställning var svag är att den någon gång under senmedeltiden upphörde att vara annexkyrka under domprosten.⁵⁷

Förhållandet mellan stadskyrkor med och utan landsförsamling i Danmark har granskats av Anders Andrén och senare Ebbe Nyborg, och en klar bild framträder.⁵⁸ Äldre stadskyrkor erhöi sockenterritorier som sträckte sig ut på landsbygden, medan de som tillkom efter sockenbildningen fick nöja sig med en församling innanför stadens tullar. Vårfrukyrkan i Östra Aros måste ha existerat på 1160-talet, och en så

tidig kyrka borde ha haft en landsförsamling. Förklaringen är att omvandlingen från prost- till sockenkyrka skedde under andra hälften av 1200-talet: först nu skapades en socken, och genom att det skedde så sent blev den begränsad till stadsområdet. Man kan jämföra dels med stadens Trefaldighetskyrka, som tycks ha existerat 1160 och som hade en landsförsamling, dels med S:t Pers kyrka som såväl skriftligt som arkeologiskt dateras till slutet av 1200-talet och som saknade landsförsamling.⁵⁹

6. Paralleller

Upplands prostkyrkor utan socken tycks inte ha några paralleller på annat håll. Herman Schück har rekonstruerat en vacker prosteriorganisation i Östergötland, med landskapet uppdelat i tre prosterier med sex härader i varje. Prostarna var stationerade i städerna Skänninge, Linköping och Söderköping.⁶⁰ Prosteriernas storlek liknade Upplands, och städerna var prostsäten. Men någon prostpenning är inte belagd, och framförallt finns inga tecken på att prostkyrkorna saknade socken. Strängnäsprosten uppbar prostpenning från två hundaren, men hans kyrka var domkyrkan som dessutom var sockenkyrka. Inte heller i övriga Sverige eller i Danmark verkar några paralleller ha funnits.⁶¹

De sockenlösa prosterikyrkorna hade istället motsvarigheter i domkyrkorna. Ute i Europa hade domkyrkor normalt ingen församling, och i Sverige gällde detta domkyrkorna i Skara, nya Uppsala och troligen Linköping. Biskoparna hade istället tidigt inkomster av gods och förrättningar, och sedan slutet av 1100-talet en andel av tiondet. Skarabiskoparna tycks dock före tiondet ha haft en inkomst som hade likheter med prostpenningen. I Västgötalagens biskopskrönika (omkr. 1240) uppges om biskop Ödgrim att vid

invigningen av domkyrkan bestämdes att varje bonde skulle ge den fem »penningar blå« eller fem skäppor havre eller tre skäppor korn. Ödgrim är belagd 1145. Om efterträdaren Bengt den gode, före 1191, berättar krönikan att han aldrig krävde ut mera av varje bonde än denna gåva. Under Bengts efterträdare Järpulf infördes så biskopstiondet.⁶² »Penningar blå« torde avse norska kopparhaltiga mynt som cirkulerade i stiftet då biskopskrönikan skrevs, men det är arkeologiskt belagt att mynt präglades i Västergötland på biskop Ödgrims tid.⁶³ Den ursprungliga avgiften kan alltså beloppsmässigt ha liknat prost- och Peterspenningen. Med sin pragmatiska växling mellan mynt och spannmål hade den västgötska avgiften ingen fullständig likhet med prostpenningen, men om skildringen är korrekt visar den att fasta kyrkavgifter pålagda varje bonde kunde förekomma i mitten av 1100-talet.

7. Prosteriorganisationen och tvisten om ärkesätets placering

Minst två av prostkyrkorna var stora, och i Enköping står det klart att kyrkan byggdes på detta sätt under prosteritiden. Det är troligt att de var tänkta att rymma människomassor vid vissa högtider, men det finns inga skriftliga belägg för det. Prostarnas ämbetsuppgifter känner vi bara till genom analogier, och det kan inte uteslutas att den annorlunda organisationen i Uppland betydde att prostarnas uppdrag också var annorlunda.

Beläggen för prostar i andra svenska stift är yngre, men kanske hade Östergötland en lika tidig prosterindelning. Prostämbe- tets utbredning till flera stift visar att det fyllde en praktisk funktion. Upplands pålaga på alla bönder fick en begränsad spridning i

grannstiftet Strängnäs, men systemet med prostkyrkor utan själavård var helt eget. Detta visar att den uppländska modellen inte var nödvändig för att skapa en prosteriindelning, och man frestas att beteckna den som syntetisk eller överorganiserad.

Prostarna nämns 1164-67, strax efter att Uppsala hade blivit ärkesäte 1164. Det är lockande att se prosterierna som en del i förberedelserna för upprättandet av ärkesätet.⁶⁴ Organisationsnivån måste dock betecknas som mycket hög om man jämför med de andra nordiska ärkebiskopdomena Nidaros och Lund, vilket motsäger att systemet skulle ha varit tänkt som en uppvisning för att Sverige skulle få bilda en egen kyrkoprovins. Att det bara fanns i Uppland, inte i hela landet, leder till samma slutsats.

Den tolkning som skall framföras här är ofrånkomligen spekulativ, men den bygger mera på uteslutningsmetoden än på gissningar.

1152 utbröts Norge ur Lunds ärkestift genom att en påvlig legat invigde den förste ärkebiskopen i Trondheim. Därefter reste legaten till Sverige i samma ärende, och ett möte hölls i Linköping 1153.⁶⁵ Något svenskt ärkesäte upprättades dock inte. Saxo (omkr. 1200) berättar att »då svear och götar inte kunde komma överens om vilken stad och person som vore värdig detta ämbete, så förvägrade han (legaten) de tvistande denna ära«.⁶⁶ Det har allmänt antagits att valet stod mellan Linköping och Uppsala.

Min tanke är att prosteriindelningen var skapad för att visa en hög kyrklig organisationsgrad i Uppland och göra Uppsala till den starkare kandidaten i tävlingen om ärkesätet. Kanske var Uppland först i landet med prosterier, men även i motsatt fall är idén hållbar. Om en prosteriindelning redan fanns i Östergötland hamnade den genom sin enklare uppbyggnad i skuggan av den uppländska.

Ett annat och mera näraliggande sätt att uppvisa hög organisationsgrad var att upprätta ett domkapitel. Det måste påpekas att domkapitel inte hade något med funktionen som ärkesäte att göra, utan de skulle egentligen finnas vid varje domkyrka. I Uppsala är ett regulärt, d.v.s. klosterbaserat, domkapitel belagt i slutet av 1100-talet. Emellertid finns flera indicier för att domkapitlet existerade i början av 1160-talet.⁶⁷

Det kan inte uteslutas att Uppsalabiskopen själv införde prosterierna och lyckades övertala befolkningen i folklandet att ge en penning årligen. Inte heller kan det uteslutas att det var den uppländska aristokratin som låg bakom. Men det finns en mycket starkare kandidat: kungamakten. Om samma prostavgift betalades av minst två folkland tyder det på att det var en central makthavare som låg bakom. Vi vet dessutom att Vårfrukyrkan i Östra Aros låg på kunglig mark.

Vid tiden för mötet i Linköping 1153 hade Sverige, enligt de bristfälliga källorna, två kungar. Sverker den äldre regerade från 1130-talets början till 1156. I översiktsverk brukar Erik Jedvardsson, Erik den helige, placeras som efterträdare till Sverker. Emellertid anger tillgängliga källor att Erik blev dödad 1160 i sitt tionde regeringsår.⁶⁸ Om Sverker hade varit ensam kung vid mötet i Linköping skulle säkert ärkesätet ha hamnat där, men om även Erik fanns på plats finns en förklaring till den oenighet Saxo omtalar.

Det finns inga tecken på fiendskap mellan Sverker och Erik.⁶⁹ De förefaller ha varit samkungar, ett system som var väl etablerat i Norge vid samma tid.⁷⁰ De framstår dock som baserade i olika delar av riket. Sverker skall ha varit av östgötsk släkt och är starkt knuten till Alvastra i västra Östergötland. Erik är lika starkt knuten till Uppsala och Östra Aros. Men deras maktområden måste ha överlappat varandra. Båda var inblandade det västgötska Varnhems klostert

diga historia, Erik dock genom giftermål. I början av 1200-talet anger ett dokument för Nydala kloster i Småland att både Sverker och Erik tidigare hade bekräftat gåvor till klostret.⁷¹ Överlappningen har paralleller i de norska samkungadömena.

Vid mötet 1153 bör Sverker ha argumenterat för Linköping, Erik för Uppsala. Då ärkesätet till slut upprättades 1164 hamnande det i Uppsala. Här låg det mytologiserade gamla kungasätet, men att symbolvärdet hos detta skulle ha ökat på ett decennium är inte troligt. Mellan 1153 och 1164 skedde en förändring som avgjorde saken till Uppsalas fördel.

Efter Sverkers död 1156 blev hans son Karl kung, troligen 1159.⁷² Även han var alltså samtida kung med Erik Jedvardsson. En tredje kung vid samma tid var den danske prinssonen Magnus Henriksson. Han skall enligt Saxo ha stått bakom mordet på Sverker 1156, och kanske fick han då makten över en del av riket. Enligt Erikslegenden (1344) dödade han Erik Jedvardsson i Östra Aros 1160. Han finns upptagen i Västgötalagens kungalängd, och han blev dödad i Örebro 1161.⁷³ Karl Sverkersson blev med detta ensam kung.

Om man ser prosteriorganisationen som tillkommen på kungligt initiativ, och kopplar den till tvisten om vilken domkyrka som skulle få rangen som ärkesäte, finns inga problem att peka ut upphovsmanen. Av de fyra kungarna mellan 1153 och 1164 torde varken Sverker eller hans son Karl ha ansträngt sig för att understödja Uppsalas kandidatur, eftersom de var baserade i Östergötland. Magnus Henriksson regerade mycket kort tid. Återstår Erik Jedvardsson, den ende av dem med både lång regenttid och uppsvensk hemvist.

Min tolkning är att prosterierna, och troligen Uppsalas domkapitel, skapades på initiativ av Erik Jed-

vardsson som argument i en prestigekamp om ärkesätets placering. Argumentationen lyckades, men Erik fick inte uppleva segern.

Inom senare svensk historieskrivning har Erik Jedvardsson närmast blivit en icke-person.⁷⁴ Om han stod bakom Upplands prosteriorganisation, och troligen även domkapitlet i Uppsala, öppnas möjligheten för att han åstadkom även annat.

8. Avslutning

De uppländska prosterierna förefaller ha varit en uppvisning i kyrklig organisation, skapad på 1150-talet för att Uppsala skulle bli ärkesäte. Prostkyrkorna hade ingen socken, och oavsett om tiondet var infört vid denna tid eller om prästerna enbart hade inkomster från förrättningar saknade de en vanlig kyrkas inkomster. Istället fick prostarna en inkomst från varje bonde i prosteriet. Systemet hade en möjlig förebild i Skara domkyrka, men inte i något annat område tycks prostarna eller deras europeiska motsvarighet ha varit organiserade på samma sätt.

Den uppländska prosteriorganisationen infördes då landskapet redan hade kyrkor, även om nätet av sockenkyrkor inte var färdigutvecklat. Forskningen har ofta applicerat den engelska *minster*-modellen, med gamla storsocknar som så småningom splittrades upp i mindre, på det nordiska materialet. De uppländska prosterierna är lärorika genom att de visar att överordnade kyrkor, eller huvudkyrkor om man så vill, kunde vara yngre än landskyrkorna.

Noter

1. Skildringen av prostämbetet är hämtad ur Schück 1959 s. 207-233, Dahlerup 1968 och Troels Dahlerup & Lars Hamre, art. Provst, KL 13 (1968) sp. 537-541.
2. Rosén 1940; Schück 1959 s. 209 f. Prosterierna har senast gran-

- skats av Gunnar Redelius 2006. Materialpresentationen är emellertid delvis bristfällig, och hans teser lämnas här obeaktade.
3. DS 51.
 4. DS 113.
 5. SMD 2 s. 371; Lovén 2001 s. 245.
 6. DS 268. En tredje prost »de Aliati« nämns i dokumentet. Det har antagits att det rör sig om ett prosteri i Hälsingland, men frågan skulle behöva granskas.
 7. DS 344; Dahlbäck 1977 s. 55 med not 5.
 8. Rosén 1940 s. 68 f.
 9. Flera forskare har istället föreslagit att S:t Lars var prosteryrka (Ros 2001 s. 169 f och där anförd litteratur). Inget stöd finns i källorna.
 10. Den mest utförliga granskningen har publicerats av Gunnar Redelius 1975.
 11. En teckning av Nils Månsson Mandelgren från mitten av 1800-talet visar en spiraltrappa inbyggd i kammarens östmur (mikrofilm i Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm).
 12. Redelius 2006 s. 16.
 13. Hellström 1971 s. 53 ff.
 14. Schück 1957; Bonnier 1996 s. 193 not 31; Ros 2001 s. 134 ff; Tesch 2001.
 15. Planer i enhetlig skala finns i Lovén 1990.
 16. Skildringen återgår helt på Bonnier 1984.
 17. DS 877; jfr Dahlbäck 1977 s. 80.
 18. Kommande volymer om Uppsala domkyrka i *Sveriges kyrkor*.
 19. Gezelius 1986 s. 210-220.
 20. Carlsson & Lovén manuskript.
 21. DS 259.
 22. Ferm 1986 s. 72 ff.
 23. Westman 1914 nr 1. Jorden är i skyddsbrevet uttryckt i örtugar, inte i örtugsländ, men denna komplikation lämnas här utan avseende.
 24. Ferm 1991 s. 392 ff.
 25. DS 316-318.
 26. DS 344.
 27. DS 637. Jag tackar Claes Gejrot för översättning av dokumentet.
 28. Dahlbäck 1977 s. 81.
 29. Lovén 2001 s. 251 f.
 30. DS 3835 s. 304 f, s. 309. Dekanatets »male« anges vara en tredjedel av en inkomst från Enköping, delad med ärkebiskopen, varefter följer uppgiften om de två penningarna från varje bonde i Fjädrundaland.
 31. Söderwall, art. male (maale), 2 s. 13.
 32. Dahlbäck 1977 s. 80 f, s. 84.
 33. Schück 1959 s. 209.
 34. Carlsson 1917 s. 42-50.
 35. Jonsson 1995 s. 51-58.
 36. Jonsson 1995 s. 43 ff.
 37. Jag tackar Kenneth Jonsson för hjälp i denna fråga.
 38. Bjurling 1951.
 39. Nils Ludvig Rasmusson, art. Mark penningar, KL 11 (1966) sp. 437 f; samt dens., art. Myntförsämring, KL 12 (1967) sp. 55.
 40. Nylander 1953 s. 205-230; Schück 1959 s. 234 ff, s. 244 f.
 41. Herman Schück, art. Kyrkans finanser, KL 9 (1964) sp. 648; Nylander 1953 s. 304-332. Jfr för Norge Lars Hamre, art. Kyrkans finanser, KL 9 (1964) s. 664.
 42. Brilioth 1915 s. 42.
 43. Schück 1959 s. 210 f.
 44. Schück 1984 s. 172-184.
 45. Dahlerup 1968 s. 283.
 46. Ljung 1963 s. 146.
 47. Bonnier 1984 s. 21 f.
 48. Bonnier 1984 s. 131.
 49. Fogdö (Vårfruberga) klostets jordebok s. 95; Ståhle 1948 s. 99.
 50. Ros 2001 s. 159 och där anförd litteratur.
 51. Tesch 2001 s. 31.
 52. Redelius 1975 s. 41.
 53. Redelius 1975 s. 45. I en utgrävningsrapport samma år, skriven av Gunnar Redelius och Karin Andersson, görs istället tolkningen att fundamentet var tänkt för en tredje pelare i långhusets mittlinje. De inbördes avstånden mellan pelarna stöder tolkningen. Om detta är riktigt anlades pelarfundamenten innan det nuvarande västtornet planerades (rapport i Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm).
 54. DS 2218; DS 2073; DS 3835 s. 316.
 55. DMS 1:2 s. 27.
 56. DMS 1:2 s. 205, 207, 256 f, 274.
 57. Dahlbäck 1977 s. 80. Förändringen kan med hjälp av kyrkoherdens titel troligen dateras till perioden 1383-1415, se Ljung 1954 s. 222, s. 398 f.
 58. Andrén 1985; Nyborg 2004 s. 116.
 59. DMS 1:2 s. 37 f, s. 274. Erik den heliges legend (1344) anger att

- Trefaldighetskyrkan fanns då Erik den helige blev dödad 1160, och efter en markradarundersökning i Uppsala domkyrka har legenden ökat i trovärdighet.
60. Schüick 1959 s. 212-224.
 61. Dahlerup 1968 passim.
 62. Beckman 1912 s. 54-65.
 63. Klackenbergh 1991.
 64. Ferm 1986 s. 68.
 65. Kronologi enligt Johnsen 1945 s. 106 f.
 66. Westman 1915 s. 33 f, s. 58 f med översättning.
 67. Gallén 1976; Dahlbäck 1993. Ytterligare argument framförs i kommande volymer om Uppsala domkyrka i *Sveriges kyrkor*.
 68. ASM s. 265, jfr Erik den heliges legend (1344).
 69. Min bild av förhållandet mellan Sverker och Erik skiljer sig från den etablerade, och jag avser att återkomma till ämnet i annat sammanhang. Källorna till det följande avsnittet finns redovisade i Westman 1954.
 70. Narve Bjørgø, art. Samkongedøme, KL 15 (1970) sp. 15-21.
 71. Nyd. 8 1208-1216 med Claes Gejrots kommentar s. 146.
 72. Hans Gillिंगstam, art. Karl Sverkersson, SBL 20 (1973-75) s. 621 f; DS 135 (1208); ASM s. 265.
 73. Hans Gillिंगstam, art. Magnus Henriksson, SBL 24 (1982-84) s. 646 f.
 74. T.ex. Sture Bolin, art. Erik den helige, SBL 14 (1953) s. 248-257.

Litteratur

- Andrén, Anders: *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark* (Acta archaeologica Lundensia, Series in 8o. 13). Lund 1985.
- ASM. *Annales Suecici medii aevi. Svensk medeltidsannalistik* kommenterad och utgiven av Göte Paulsson (Bibliotheca historica Lundensis 32), Lund 1974.
- Beckman, Natanael: *Ur vår äldsta bok*. Stockholm 1912.
- Bjurling, Oscar: Peterspenningen i de uppländska folklanden. *Technica & humaniora. Festskrift till Anders Nevsten*. Malmö 1951, s. 38-47.
- Bonnier, Ann Catherine: *Enköpings kyrkor* (Sveriges kyrkor 195). Stockholm 1984.
- Bonnier, Ann Catherine: *Kyrkorna berättar; Upplands kyrkor 1250-1350* (Upplands fornminnesförenings tidskrift vol. 51). Uppsala 1987.

- Bonnier, Ann Catherine: Kyrkor, dopfuntar och gravmonument. *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv* (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer. 5). Red. Bertil Nilsson. Uppsala 1996, s. 181-214.
- Brilioth, Yngve: *Den påfäliga beskattningen af Sverige intill den stora schismen*. Uppsala 1915.
- Carlsson, Gottfrid: [rec. av Brilioth 1915]. *Historisk tidskrift* 1917, s. 41-57.
- Carlsson, Ronnie & Christian Lovén: *En kyrkoflyttning och gatueggring i Uppsala på 1300-talet*. Manuskript under förberedelse, tänkt för tryckning i Fornvännen.
- Dahlbäck, Göran: *Uppsala domkyrkas gods innehav med särskild hänsyn till perioden 1344-1527* (Studier till Det medeltida Sverige 2). Stockholm 1977.
- Dahlbäck, Göran: *Uppsalakyrkans uppbyggnadsskede. Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*, Uppsala, 1993, s. 135-172.
- Dahlerup, Troels: *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*. København 1968.
- DMS. *Det medeltida Sverige*. Utg. av Riksantikvarieämbetet. Band 1:2. *Uppland, Tiundaland*. Av Göran Dahlbäck, Olle Ferm & Sigurd Rahmqvist. Stockholm 1984.
- DS. *Diplomatarium Suecanum*. Utg. av Riksarkivet genom Johan Gustaf Liljegren, Bror Emil Hildebrand m.fl. Stockholm 1829.
- Erik den heliges legend på latin, fornsvenska och modern svenska, utg. och övers. av Toni Schmid. *Erik den helige. Historia – kult – relikier*, red. Bengt Thordeman. Stockholm 1954, s. XI-XX.
- Ferm, Olle: Från Östra Aros till Uppsala. Uppsala under tidig medeltid. *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala* (Uppsala stads historia 7). Uppsala 1986, s. 42-77.
- Ferm, Olle: De uppländska sockenkyrkornas jord innehav. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*, red. Olle Ferm, utg. av Riksantikvarieämbetet (Studier till Det medeltida Sverige 5). Stockholm 1991, s. 379-400.
- Fogdö (Vårfruberga) klostrets jordebok. Utg. av Folke Ossian Nilsson [Dovring]. *Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok* 1945.
- Gallén, Jarl: De engelska munkarna i Uppsala – ett katedralkloster på 1100-talet. *Historisk tidskrift för Finland* 1976, s. 1-21.
- Gezelius, Lars: Franciskanklostret och St Per, två utgrävda medeltidskyrkor. *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala* (Uppsala stads historia 7). Uppsala 1986, s. 191-220.

- Hellström, Jan Arvid: *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid* (Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, grundat av Gustav och Carin Olin. Serien 1, Rättshistoriskt bibliotek 16). Stockholm 1971.
- Johnsen, Arne Odd: *Studier vedrørende karinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*. Oslo 1945.
- Jonsson, Kenneth: Från utländsk metall till inhemskt mynt. *Myntningen i Sverige 995-1995*, red. Kenneth Jonsson, Ulf Nordlind & Ian Wiséhn (Svenska numismatiska föreningen. Numismatiska meddelanden 40). Stockholm 1995, s. 43-61.
- KL. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 1-22*. Malmö / Reykjavik / Oslo / København / Helsingfors 1956-78.
- Klackenberg, Henrik: Penningar blå – franska, norska eller svenska? *Nordisk numismatisk årskrift* 1991, likalydande i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1991-92, s. 9-17.
- Ljung, Sven: *Uppsala stads historia 2. Uppsala under yngre medeltid och Vasatid*. Uppsala 1954.
- Ljung, Sven: *Enköpings stads historia 1. Tiden till och med 1718*. Enköping 1963.
- Lovén, Christian: Romanska storkyrkor i Sverige. *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, Stockholm, nr 20, 1990, s. 7-26
- Lovén, Christian: Kloster, klosterliknande inrättningar och klostertraditioner. *Fornvännen* 2001, s. 243-266.
- Nyborg, Ebbe: Kirke og sogn i højmiddelalderens by. *Middelalderbyen*, red. Søren Bitsch Christensen (Danske Bystudier 1). Aarhus 2004, s. 113-190.
- Nyd. *Diplomata Novevallensia. The Nydala charters 1172-1280*. Utg. och övers. Claes Gejrot (Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Latina Stockholmiensia 37). Stockholm 1994.
- Nylander, Ivar: *Das kirchliche Benefizialwesen Schwedens während des Mittelalters* (Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning, Serien I, Rättshistoriskt bibliotek 4). Stockholm 1953.
- Redelius, Gunnar: *Sigtunastudier. Historia och byggnadskonst under äldre medeltid*. Lidingö 1975.
- Redelius, Gunnar: De uppländska folklanden och inskriften REX VPSALIE. *Myntstudier. Mynttidskriften på Internet*, utg. av Numismatiska forskningsgruppen, Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, 2006:1, <http://www.numismatikaforskningsgruppen.su.se/pub/jsp/polopoly.jsp?d=987>.
- Ros, Jonas: *Sigtuna. Staden, kyrkorna och den kyrkliga organisationen* (Occasional papers in archaeology 30). Uppsala 2001.
- Rosén, Jerker: De sekulära domkapitlens tillkomst. *Svensk teologisk kvartalskrift*, Lund, 1940, s. 60-81.
- SBL. *Svenskt biografiskt lexikon*. 1. Stockholm 1918.
- Schück, Adolf: Vilken kyrka har varit Sigtunas katedral? *Fornvännen* 1957, s. 197-201.
- Schück, Herman: *Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa* (Acta universitatis Stockholmiensis / Stockholm Studies in History. 4.) Stockholm 1959.
- Schück, Herman: Det augustinska kanikesamfundet vid Skara domkyrka. En studie om den västgötska kyrkan och dess förbindelser under 1200-talet. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*, Skara, 1983-84, s. 136-193.
- SMD. *Scriptores minores historiae Danicæ medii ævi 1-2*, red. Martin Laurentius Gertz (Selskapet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie). København 1917-22.
- Stähle, Carl Ivar: Om vår äldsta jordebok (Vårfruberga klostergodsförteckning). *Namn och bygd*, Uppsala, 1948, s. 81-140.
- Söderwall, Knut Fredrik: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket 1-2. Supplement 1-2* av Emil Olsson, Walter Åkerlund, Karl Gustav Ljunggren & Elias Wessén. (Skrifter utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet Bd 27 & 54). Lund 1884-1918, 1925-73.
- Tesch, Sten: Olof Palme, S:ta Gertrud och Sigtunas medeltida kyrkotopografi. *Biskopen i museets trädgård. En arkeologisk gåta*, red. Sten Tesch & Rune Edberg (Sigtuna museers skriftserie 9). Sigtuna 2001, s. 9-44.
- Westman, Knut B: De äldsta kända påfvebrefven för Östra Aros. *Kyrkohistorisk årskrift* 1914, s. 468-470.
- Westman, Knut B: *Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius III:s*. Stockholm 1915.
- Westman, Knut B: Erik den helige och hans tid. *Erik den helige. Historia – kult – relikier*, red. Bengt Thordeman. Stockholm 1954, s. 1-108.